

УДК 94 (477) «XIX»

Криськов А., Чехіра О.

ЦУКРОВИРОБНИЦТВО В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XIX СТ.

Досліджено еволюцію цукровиробництва в Правобережній Україні у XIX ст. Проаналізовано кількісні та якісні показники розвитку галузі.

Ключові слова: Правобережна Україна, цукровиробництво, завод, поміщицтво.

Розв'язання поточних та перспективних соціально-економічних проблем України нерозривно пов'язане з перетвореннями, в ході яких на зміну командно-адміністративній системі має прийти ринкова економіка, що спирається на різноманітні форми власності, конкуренцію самостійних товаровиробників, розвинену кредитно-фінансову систему та потужні стимули зацікавленості у результатах праці. Схожі процеси відбувалися на українських землях у XIX ст., але регіони України відрізнялися своєю спеціалізацією. Правобережна Україна стала центром цукробурякової промисловості.

Її дослідження, встановлення кількісних та якісних характеристик почалось уже в другій половині XIX ст. За радянської доби нагромаджено потужний масив фактичного матеріалу, здійснені спроби комплексного аналізу проблеми. Однак цілісної картини еволюції цієї галузі на Правобережжі України створено не було. Відтворення цього і є метою даної статті. Об'єкт дослідження – соціально-економічні процеси в Правобережній Україні у XIX ст., пов'язані з розвитком цукробурякового виробництва. Предметом дослідження є еволюція виробництва цукру на Правобережжі України у XIX ст. Хронологічні рамки роботи визначені її тематичною спрямованістю й охоплюють XIX ст.

Товарно-грошові відносини почали активно проникати в аграрний сектор економіки Правобережної України у першій половині XIX ст. Це сприяло швидкій товаризації сільського господарства, а також стало поштовхом для створення в регіоні значної кількості підприємств із переробки сільськогосподарської продукції, які створювали для землеробства ринок збуту і забезпечували регіони Російської імперії готовою продукцією, даючи стабільно високий прибуток власникам. Порушуючи феодальну замкненість поміщицьких господарств, переробна промисловість встановлювала постійні зв'язки маєтків із ринком, що були тим ширшими, чим

більшими були самі підприємства. Характерним їх типом у Правобережній Україні стали поміщицькі вотчинно-посесійні.

Наявність власних будівельних матеріалів, сировини і робочої сили, а також легкість отримання з кредитних установ позик – усе це створювало сприятливі умови для поміщицького підприємництва. Протягом першої чверті XIX ст. уряд скасував усі попередні обмеження для дворян у торгівлі. Останні, зберігаючи за собою привілей безмитної внутрішньої торгівлі, одержали право записуватися в купецькі гільдії і вести закордонну гуртову торгівлю [1, 134].

До початку XIX ст. в Російській імперії тростинний цукор вважали «колоніальним товаром». Його привозили з американських колоній і продавали за високими цінами. На початку XIX ст. пуд (16 кг) такого цукру в Санкт-Петербурзі коштував 30,5 крб. [2, 84], у 1811 р. – 17 крб. [3, 39]. Наприкінці XVIII ст. у Західній Європі було розроблено технологію отримання цукру з цукрових буряків, а 1802 р. в Тульській губернії Російської імперії на основі цієї технології збудували першу цукроварню [4, 12]. Незважаючи на негативне ставлення до цукроваріння тодішнього міністра фінансів Рейтерна, який наголошував на зменшенні митних зборів через можливе припинення імпорту цукру [5, 210], процес створення заводів із виробництва цукру зупинити було вже неможливо. Труднощі зі збутом зернових, певний занепад гуральництва, конкуренція з боку поміщиків Півдня України, які дедалі більше спеціалізувалися на виробництві та експорті пшениці, – все це призвело до того, що для поміщиків Правобережної України бурякоцукрове виробництво стало одним із найефективніших способів підвищення прибутковості господарства. Цьому сприяла і протекціоністська політика держави. Так, у 1819 р. було заборонено імпорт цукру-рафінаду [1, 182], а на тростинний цукор встановлене мито 0,75 крб. з пуда. Згодом ввізне мито постійно збільшувалося: до 1823 р. воно зросло до 2,5 крб. з пуда, у 1831 р. – до 3,15 крб., а в 1840 р. становило вже 3,8 крб. [2, 84]. Така політика сприяла розвитку вітчизняного бурякоцукрового виробництва, яке успішно конкурувало з іноземними постачальниками цукру в напрямку зменшення його ціни на внутрішньому ринку.

Сфера застосування капіталу в дореформений час була ще вузькою, а джерела прибутків – обмеженими. У першій половині XIX ст. тільки переконань про користь розвитку промисловості й бажання присвятити себе цій справі було недостатньо. Господарства багатьох поміщиків були переобтяжені боргами, відповідно, їх господарі не мали достатніх капіталів, які вони могли отримати у вигляді кредиту від держави для заснування промислового закладу, що поряд із відсутністю вільних робочих рук було основним гальмом при перебудові господарств на капіталістичний лад. Тому насамперед великі латифундисти, володіючи тисячами кріпаків, ви-

користовуючи зв'язки серед правлячих кіл, мали найбільші можливості щодо заснування промислових підприємств.

Попри таку урядову політику поміщики у своїх маєтках спершу влаштували невеликі примітивні цукроварні, які переробляли сировину власного господарства. Великий інтерес до цукровиробництва не тільки у поміщиків, а й у суспільстві прокинувся в 1840-х рр., коли граф О. Бобринський і торговий дім купців Яхненків та Симиренків (власники модернізованих цукрозаводів) за короткий час отримали величезні прибутки. Цей період став поворотним у розвитку цукрової промисловості на правобережних землях, де потенціал багатьох поміщицьких господарств відтоді був спрямований на розвиток цієї галузі, яка ставала дедалі виразніше комерційною, на її організаційно-технічну перебудову. Удосконалені технічно, бо замість кінської тяги й отримання соку «вогневим» способом заправляли парові машини й закриті апарати випарювання бурякового соку, заводи почали різко збільшувати виробництво. Цукрозаводчик тепер змушений був використовувати, поряд із кріпаками, найману робочу силу, запрошувати кваліфікованих фахівців. Зростання виробництва змушувало розширювати посіви буряків у маєтку, закуповувати додатково сировину і матеріали на ринку. Таким чином, цукровиробництво з допоміжної ланки господарства маєтку, якими були в багатьох випадках підприємства з переробки решти продукції сільського господарства, перетворилося на самостійне, і в багатьох випадках головне виробництво, якому підпорядковувалося все поміщицьке господарство.

Володіючи великими латифундіями й тисячами кріпаків, поміщико-магнати засновували по кілька великих або середніх цукрозаводів. Наприклад, услід за О. Бобринським, графи Браницькі протягом 1847–1859 рр. збудували 9 цукрозаводів, із яких 8 були розташовані в їхніх маєтках. Багато поміщиків Київщини через нестачу коштів улаштували такі підприємства на гроші, одержані в кредитних установах під заставу маєтків або у приватних осіб за високі відсотки [1, 184].

Лише з 1842 до 1847 р. кількість діючих цукрозаводів в Україні зростає з 67 до 144. Найбільше їх було засновано в Київській губернії – 40 (із 16 до 56), як середні й великі підприємства, переважна більшість із котрих належала саме поміщикам (у цілому на Правобережжі України майже 92% цукроварень перебували у власності представників цієї верстви). Якщо ж за згадані п'ять років вартість продукції цукрозаводів України зростає, за неповними даними, майже в 15 разів (із 328,8 тис. до 4843,7 тис. крб. сріблом), то в Київській губернії – аж у 40 разів (із 87,4 тис. до 3 млн. 584,8 тис. крб.) [6, 146–147]. Таким чином, до середини ХІХ ст. найбільшої концентрації цукрова промисловість досягла на Київщині, яка стала основним центром цукровиробництва у країні. Уже на той час більшість

цукро заводів України, продукцію яких спрямовували на ринок, застосовувала парову енергію. Зокрема, за підрахунками К. Воблого, на них у 1850-х рр. припадало 84% парових машин у цій галузі [6, 170].

Збільшення кількості цукро заводів, що діяли на паровій тязі, пояснювалося наявністю в зазначених губерніях економічно міцних великих маєтків, власники яких володіли коштами, необхідними для заснування таких підприємств або мали змогу отримати їх у кредит. Запровадження в Правобережній Україні у другій половині 1840-х рр. «Інвентарних правил» деякою мірою обмежило використання поміщиками робочої сили своїх кріпаків і сприяло більшому залученню найманої робочої сили.

У наступне десятиліття відбувався подальший розвиток цукроваріння в Україні щодо зростання як кількості заводів, так і розмірів виробництва, котре стало об'єктом найзаповітніших прагнень великих поміщиків, насамперед Правобережної України, які вміло пристосувалися до ринкових відносин. Зокрема, на початку 1850-х рр. у Київській губернії зі 72 цукро заводів по 4 належало графам Бобринським, Понятовським і князям Лопухіним, по 3 – графам Потоцьким, Браницьким та поміщикам Янковським. Протягом другої половини цього десятиліття в губерніях активного цукровиробництва загальна кількість заводів, які використовували вогневий спосіб виробництва і дармову працю кріпаків, почала невпинно зменшуватися, на противагу підприємствам із паровою технікою. Зокрема, в 1856–1857 рр. у Київській губернії було вже 48 парових цукроварень проти 24 вогневих, у Подільській – 15 проти 13. А всього на той час в Україні налічувалося 87 парових і 145 вогневих цукро заводів. Таким чином, у 40-х – 50-х рр. ХІХ ст. цукрова промисловість характеризувалася не тільки швидким збільшенням кількості заводів, а й активним упровадженням передової парової техніки й концентрацією виробництва, що поступово ставало капіталістичним. Ці особливості поміщицької цукрової промисловості відрізняли її від інших галузей дореформеної промисловості, де на переважній більшості підприємств представники дворянського стану застосовували кріпацьку працю і мануфактурну техніку.

Напередодні скасування кріпацтва, як і протягом усього попереднього періоду, цукро заводами продовжували монопольно володіти поміщики. У Київській губернії, де відчувався вплив купецького капіталу, в 1859 р. з 77 цукрових заводів 70 належало поміщикам (у власності купців було 6, і один орендували) [1, 191].

Свій поміщицький характер ця галузь зберігала до кінця 1860-х рр., коли роль купецького капіталу в ній стала вагомою. Попри різке зменшення виробництва цукру на поміщицьких підприємствах України та перехід багатьох цукроварень до рук купців, представникам дворянського стану все ж удалося утримати лідерство в галузі. Цьому сприяли насампе-

ред їхні статки (дворяни були великими землевласниками) та підтримка уряду, який був посередником у регулюванні виробництва і збуту цукру й цін на нього. Формально ж жодних станових переваг або обмежень у цукровій галузі з того часу не було. У пореформені роки продовжували діяти переважно цукрозаводи, засновані на базі латифундій. Капітали для перебудови своїх підприємств магнати одержували найчастіше у вигляді кредиту, нерідко під заставу маєтку.

Після 1861 р., з ліквідацією обмежень, що існували до цього при купівлі-продажу землі для податних станів, дворяни втратили монополію й на землю. Утім, навіть на початку ХХ ст. серед поміщиків найбільшу питому вагу становили, як і раніше, дворяни. Так, на Правобережжі їхня земельна власність досягла 90,3% усього поміщицького землеволодіння [7, 63]. На Правобережжі маєтки польських та спольщених українських магнатів у ХІХ ст. перетворилися на потужні сільськогосподарські підприємства. Завдяки своєму економічному потенціалу значна їх частина після деякого застою в середині століття розвивалася на капіталістичних засадах, проявивши тим самим життєздатність.

Дедалі більше підприємців-поміщиків слідом за купцями-цукрозаводчиками змушені були змінювати систему господарювання, шукати шляхи раціонального розподілу робіт, упроваджувати різні машини і знаряддя. Наприклад, на Правобережжі завдяки таким заходам лише протягом 1873–1879 рр. загальний обсяг цукрового виробництва зріс на 44,5% (з 5,6 до 8,06 млн. пудів) [8, 75]. Справжнє піднесення почалося на початку 1880-х рр., коли швидкими темпами відбувалася концентрація виробництва цукру, множилися підприємства у формі акціонерних підприємств із великими інвестиціями капіталів, упроваджували нові технології. Високий рівень прибутковості цукрових заводів та приплив капіталів у цю галузь були зумовлені дешевизною робочої сили, близькістю сировинної бази, монопольним пануванням магнатів-цукрозаводчиків на внутрішньому ринку завдяки впровадженню заборонних тарифів, різних форм кредитування через Державний банк, наданню кредитів при сплаті акцизу, побудові залізниць, які здешевлювали доставку цукру. До того ж, із кінця 1870-х рр. і до 1882 р. Західна Європа була вигідним ринком збуту продукції українських цукрозаводчиків [9, 159–190]. У підсумку, більша частина цукрозаводів, перетворених на капіталістичні підприємства, де продуктивність праці зростала за рахунок удосконалення техніки й технології виробництва, широкого використання найманої робочої сили зосереджувалася в руках дворян-латифундистів та купців-євреїв, які поступово зрощувалися з монополістичною буржуазією й банками. Зокрема, графам Браницьким і Потоцьким належало по 7 заводів, графам Бобринським – 6, новим дворянам українцям Терещенкам – 9; вони перетворювалися на підприємців капіталістичного типу.

Коли ж у 1884 р. цукрову галузь охопила криза, викликана переви-робництвом, провідні цукрозаводчики, щоби не втратити прибутків, об'єднались у квітні 1887 р. в цукровий синдикат, правління якого розташовувалося в Києві. Майже 70% заводів одразу було монополізовано, що дало підприємцям змогу встановлювати норми випуску цукру, утримувати високі ціни на нього, контролювати ринки збуту цього продукту, ліквідувати дрібні цукроварні. Зокрема, в 1892–1893 рр. синдикат охоплював 92% усіх цукрозаводів у країні (201 підприємство), які разом виробляли 90% цукру [10, 112, 115, 116]. Однак держава не могла бездієво спостерігати за переходом у приватні руки регулювання важливого джерела державних податків. За законом 1895 р. уряд перебрав нормування цукру на внутрішньому ринку, а в казну потекли прибутки від непрямого податку (акцизу) на продаж цукру. У травні 1897 р. було засноване Всеросійське товариство цукрозаводчиків, яке не тільки впливало на ціноутворення в середині країни, дбало про розширення зовнішніх ринків збуту, а й усебічно вивчало цукрове виробництво. Уже протягом першого року діяльності його членами стали власники 185 з 218 заводів.

Граф А. Бобринський (із кінця XIX ст. – беззмінний голова Всеросійського товариства цукрозаводчиків, член комітету рафінерів, керівник «Ради об'єднаного дворянства») своєю активною діяльністю змушував уряд зважати на його голос, допомагав заводчикам домагатися найвигідніших умов нормування виробництва і збуту цукру [11, 267]. Установлен-ня загальної кількості виробництва цукру, норми його випуску на внутрішній ринок, а також ціни, обсяг обов'язкового недоторканого запасу та іншого сприяли збільшенню потужності підприємств, заводських плантацій, зростанню прибутків казни і заводчиків від продажу цукру населенню.

Наприкінці XIX – на початку XX ст., в умовах аграрної кризи, цукрова галузь була знову на піднесенні, від якого найбільші прибутки отримали великі цукропромисловці. Зокрема, в 1899–1900 рр. тільки на підприємствах Терещенків виробили близько 4,5 млн. пудів цукру (на всіх заводах країни його виробництво становило 45,5 млн. пудів). Поміщики-цукрозаводчики схвально сприйняли урядову політику стимулювання експорту цукру за кордон. Наприклад, польські магнати Браницькі, Потоцькі, Собанські, Маяковські, Ярошинські та інші реалізовували свою продукцію на англійських, італійських, турецьких ринках, а також на ринках Центральної Азії та Далекого Сходу – в Хіві, Бухарі, Персії, Афганістані, Китаї [7, 210].

Поряд із державною існувала приватна монополія: напівлегальний синдикат рафінерів, який утворився в 1902 р. [12, 214] (він установлював норми виробництва й ціну цукру на ринку). Наприкінці XIX ст. розпочався процес активного зрощування великих землевласників-цукрозаводчиків із фінансовою буржуазією. Спершу зв'язок цукрозаводів із приватними

комерційними банками обмежувався сферою кредиту, якого в дедалі більшій кількості потребували цукрозаводчики для поповнення обігових коштів. Наступною стадією проникнення банківського капіталу в цукрову галузь стала безпосередня участь банківських структур у діяльності таких підприємств або їх купівля [11, 268].

Отже, цукор був своєрідним символом економічної потужності великих землевласників Правобережної України. Завдяки прибуткам від цукроваріння поміщицькі латифундії змогли перетворитися на комплекси з переробки сільськогосподарської продукції та збереглись аж до 1917 р.

The article is about the evolution of process to weld of sugar in Rightland Ukraine in XIX century. Quantity and quality indicators the branch development are analyzed.

Key words: *Rightland Ukraine, to weld of sugar, plant, nobility.*

Исследована еволюція сахароварення в Правобережній Україні в XIX веке. Проанализированы количественные и качественные показатели развития отрасли.

Ключевые слова: *Правобережная Украина, сахароварение, завод, помещики.*

Література

1. Гуржій І. О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К., 1954. – 450 с.
2. Буравченко Р. В., Боровко С. Г. Оцінювання вартості продукції цукрової галузі України в історичному контексті (1802–1912 рр.) / Р. В. Буравченко, С. Г. Боровко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси: ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 83–85.
3. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX століть / О. О. Нестеренко. – К., 1952. – 180 с.
4. Буравченко Р. В. Історичні умови становлення та розвитку цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.) / Автореф. ... дис. канд. істор. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.
5. Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст.: В 2-х томах / М. Є. Слабченко. – Т. 2. – К., 1927. – 271 с.
6. Воблій К. Г. Опыт истории свёкло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.) / К. Г. Воблій. – М., 1928. – Т. 1. – 412 с.
7. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 320 с.
8. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К., 1972. – 239 с.
9. Воблій К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 3 т. / К. Г. Воблій. – К., 1930. – Т. 2: 1861/62–1894/95. – 245 с.
10. Каменецкая И. М. Возникновение монополий в свеклосахарной промышленности России // История СССР. – 1965. – № 6. – С.110–121.
11. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) / А. М. Анфимов. – М., 1969. – 393 с.
12. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. І. Лазанська. – К., 1999. – 282 с.